

הרב רפאל שלמה דיכובסקי

'מה נשתנה' - שאלת האב או שאלת הבן?*

א. במשנה בפסחים (קטז, א) נאמר:

מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל אביו. ואם אין דעת בבן אביו מלמדו: מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות.. ולפי דעתו של בן אביו מלמדו.

רש"י פירש:

וכאן הבן שואל - כאן במזיגת כוס שני הבן שואל את אביו, מה נשתנה עכשיו שמוזגין כוס שני קודם אכילה.

ברשב"ם הוסיף:

כאן במזיגת כוס שני הבן שואל את אביו, אם הוא חכם, מה נשתנה עכשיו שמוזגין כוס שני קודם אכילה.

ויש לתמוה, הרי כל התעוררות הבן לשאול את הקושיות באה ממזיגת הכוס השני קודם האכילה, אם כן מדוע לא מופיעה שאלה זו בין הקושיות של 'מה נשתנה'?

במשנה זו יש קושי נוסף. הפיסקה: "ואם אין דעת בבן אביו מלמדו". מופיעה במשנה לפני הקושיות של מה נשתנה. לאחר הקושיות מופיעה פיסקה נוספת: "ולפי דעתו של בן אביו מלמדו". לכאורה הפיסקה הראשונה, מקומה יחד עם הפיסקה השנייה לאחר הקושיות, מדוע אם כן חילקה המשנה את שתי הפסקאות - הראשונה לפני הקושיות והשנייה אחריהן?

התשובה היא כך: הבן מעצמו שואל את אביו אך ורק על מזיגת הכוס השני שאותה הוא רואה. הוא אינו שואל את השאלות האחרות מעצמו, כיון שעדיין אינו יודע שיאכלו רק מצה, ואינו יודע על שני טיבולים וכו'. סדר המשנה כך הוא: מזגו לו כוס שני, וכאן הבן שואל אביו. הבן כאמור שואל רק על הכוס השני. הוא רגיל שמוזגים כוס אחת קודם אכילה, כפי הנהוג בעשיית קידוש בשבת ויו"ט, אבל אינו מבין מדוע מוזגים כוס נוספת. ואז אומר לו האב: אם אתה בן חכם ושמט לב לשינוי הזה, דע לך שישנם שינויים נוספים בלילה זה, וצריך לשאול גם עליהם. ואם הבן אינו יודע על השינויים האחרים - "ואם אין דעת בבן - אביו מלמדו" - אני האב

* הדברים מובאים כאן לע"נ בני היקר הרב משה נתן זצ"ל, שנלב"ע ביום כ"א באייר תשע"ז בשנת "מה" לחייו. הוא שאל הרבה והשיב הרבה. גדול היה בנגלה ובנסתר, החכימיני והחכים את ילדיו ואת תלמידיו. חלק מהדברים המובאים כאן כבר נדפס בספרי 'לב שומע לשלמה' ח"ב (בני ברק תשע"ד) עמ' תסד ואילך, וכאן הדברים כתובים בתוספת מרובה.

אספר לך בקיצור את השינויים הנוספים שנראה בהמשך. ואז האב מלמד את הבן "מה נשתנה", כדי שישכיל לדעת את השינויים האחרים הצפויים. כך שאמירת מה נשתנה אינה מדברי הבן, אלא מדברי האב המלמד את הבן. לכן אומרת המשנה: "ואם אין דעת בבן" - כלומר, הבן אינו יודע מעצמו על השינויים הנוספים - "אביו מלמדו מה נשתנה", כלומר האב אומר מה נשתנה ומלמד את הבן תוך כדי הסדר מה הם השינויים הנוספים בהמשך. הפיסקה המאוחרת שלאחר מה נשתנה "ולפי דעתו של בן אביו מלמדו" אינה שייכת לשאלות, אלא לסדר התשובה, לומר שתשובת האב אינה אחידה, אלא היא לפי דעתו של הבן.

מצאתי כי בדרך זו מיישב את המשנה בהגהות מהרי"ח (לרבי יואל חסיד) הנדפסות בסוף סדר המשניות (משניות מהדורה גדולה עם יכין ובוועז).

פירוש זה נראה מוכרח במשנה, ולפיו צריך לומר ש"מה נשתנה" היא שאלת האב המלמד את בנו את השינויים האחרים העתידיים, נוסף למזיגת הכוס השני שהבן שואל עליה מעצמו. מנהגו שהבן שואל מה נשתנה מתאים דווקא לבן חכם מאוד שכבר למד את הלכות הפסח ויודע על השינויים האחרים שטרם נעשו, אבל בבן חכם שלא למד את סדר ההגדה ושואל רק על מה שהוא רואה, שאלתו היחידה היא על הכוס השנייה, ואת שאר השאלות משלים האב. לקמן נראה שראוי לאפשר לבן לשאול מעצמו, ולא ללמד אותו מראש את הלכות הסדר.

יצוץ כי הבן החכם שבהגדה הוא בן שעדיין לא למד את הלכות הפסח, ולכן הוא שואל "מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' אלוֹקינו אתכם", ותשובת האב: "ואף אתה אמור לו כהלכות הפסח, אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". הרי שההגדה עוסקת בבן חכם שעדיין לא למד ושצריך ללמדו, ומשום כך גם השאלות במה נשתנה הן שאלות של חכמה. אבל גם הבן החכם לא שואל על הדברים שעדיין לא ראה ושלא למד.

היות והשאלות ניתקנו כאמור עבור האב כדי ללמד את הבן החכם שעדיין לא למד, לכן ראוי שהאב עצמו יאמר את השאלות של 'מה נשתנה', ולא יסתפק בכך שהבן יאמר את השאלות. כך ניתקנו השאלות במשנה.

ב. הדברים כמעט מפורשים ברמב"ם (חמץ ומצה ז, ג):

וצריך לעשות שינוי בלילה הזה כדי שיראו הבנים וישאלו ויאמרו מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, עד ששייב להם ויאמר להם כך וכך אירע וכך וכך היה. וכיצד משנה? מחלק להם קליות ואגוזים, ועוקרים השולחן מלפניהם קודם שיאכלו, וחוטפים מצה זה מזה, וכיוצא מדברים אלו.

בפרק זה הרמב"ם אינו מפרט מה הן השאלות, ומשמעות הדברים שהשאלות הן רק על השינויים השונים שנעשים במהלך הלילה.

בפרק הבא (חמץ ומצה ח, ב) אומר הרמב"ם:

ומוזגין הכוס השני, וכאן הבן שואל. **ואומר הקורא** מה נשתנה הלילה הזה מכל הלילות, שבכל הלילות אין אנו מטבילין... שבכל הלילות אנו אוכלין חמץ ומצה... שבכל הלילות אנו אוכלין בשר צלי... שבכל הלילות אנו אוכלין בין יושבין ובין מסובין...

לכאורה יש כאן סתירה. בהלכה הראשונה אומר הרמב"ם שהבנים שואלים מה נשתנה, ואינו מפרט את השאלות. ואילו בהלכה האחרת הוא אומר שהקורא - בעל הבית - הוא זה שאומר מה נשתנה, ומפרט את השאלות!

אלא כך הם הדברים. ההלכה הראשונה מדברת על השאלות הספונטניות של הילדים בעקבות השינויים הנעשים. אלו שאלות שאין בהן פירוט של הדברים העתידיים, אלא רק תמיהה כללית על השינויים שנעשו. שאלת מה נשתנה של הבן היא ללא פירוט כלל, ומשמעותה: מה קורה כאן? השאלה מתייחסת רק למה שהבן רואה, ולא לדברים שלא ראה (כמו שני טיבולים, בשר צלי, מסובין וכו').

ההלכה השניה עוסקת בפירוט השינויים העתידיים, לפי הנוסח של מה נשתנה. את הפירוט הזה הבן אינו יודע, אלא האב בלבד. לכן את ה"מה נשתנה" הכללי שואל הבן, ואילו את ה"מה נשתנה" המפורט שואל האב.

לפי זה מנהגנו להטיל את השאלות המפורטות ש"במה נשתנה" על הבן, ובפרט על הבן הקטן - שבדרך כלל גם לא מבין את משמעות המילים - היא בניגוד להלכה.

ג. בני היקר הרב משה נתן וצ"ל העירני מדברי ה"משנה ברורה" ב"שער הציון".

השו"ע בסימן תעב סע' א פסק:

יהיה שולחנו ערוך מבעוד יום כדי לאכול מיד כשתחשך. ואף אם הוא בבית המדרש יקום, מפני שמצוה למהר ולאכול בשביל התינוקות שלא ישנו.

במשנה ברורה ס"ק ג כתב:

שמצוה למהר ולאכול - רוצה לומר, לזרז לעשות הסדר כדי שלא ישנו התינוקות כשידעו שלא ישתהה הרבה עד האכילה, וממילא ישאלו מה נשתנה וישיב להם, ויקיים מה שכתוב והגדת לבנך.

בשער הציון ס"ק ב תמה על זה:

דאי אפשר לומר שיקצרו בהגדה, דאטו האכילה היא העיקר? ואפשר עוד לומר בכוננת המחבר, דשפיר יש למהר ולהגיע לידי מוציא מצה כדי שישאלו התינוקות למה אוכלין מצה, וכשהן מסובין דוקא, ולמה אוכלין מרור, וענין הטיבול בחרוסת.

ואע"ג דבסדר ההגדה תקנו מה נשתנה בתחילת ההגדה, אין בכך כלום, דעיקר השאלה והתמיהה של התינוק הוא בשעה שרואה המעשה בעיניו.

משמעות דבריו: עיקר מצות והגדת לבנך מתקיים בהתעוררות הספונטנית של הילד לשאול. אמירת מה נשתנה בתחילת ההגדה אינה כלום, כי אז הילד עדיין לא התעורר לשאול. רק לאחר מכן, כאשר מגיעים לאכילת מצה ומרור וחרוסת, אז הילד מתעורר לשאול. לכן, אע"פ שבתחילת ההגדה הילד ער - הילדים אינם נרדמים בתחילת הסדר ובפרט באמירת מה נשתנה - אין באמירת מה נשתנה בתחילת ההגדה כלום, כלומר, קיום המצוה אינו בשאלות המאולצות של התינוק בתחילת ההגדה, אלא רק בשאלות הספונטניות במהלך הסדר. ולכן צריך למהר להגיע למקומות שבהם התינוק מתעורר מעצמו לשאול.

עד כאן הערתו של בני זצ"ל.

ברור לנו שהשאלות המאולצות - שאת חלקן הילד כלל לא מבין - אין בהן כלום לקיום מצות ליל הסדר "והגדת לבנך", כך ששאלות אלו אינן שייכות כלל לילד, אלא לעורך הסדר - האב.

ד. הערה נוספת.

בשו"ע סי' תעג סע' ז נפסק:

מוזגין לו מיד כוס שני כדי שישאלו התינוקות למה שותים כוס שני קודם סעודה. ואם אין חכמה בבן אביו מלמדו. ואם אין לו בן אשתו שואלתו, ואם לאו הוא שואל את עצמו, ואפילו תלמידי חכמים שואלים זה לזה מה נשתנה.

וכתב הרמ"א: 'וכשהבן או האשה שואלת, אין צריך לומר מה נשתנה, אלא מתחיל עבדים'. וכתב המשנה ברורה ס"ק ע: 'והוא הדין אם תלמיד חכם אחד שואל לחברו, הנשאל אינו צריך לומר מה נשתנה'. הדברים לקוחים משו"ע הרב לבעל התניא בסעיף זה.

בחוברת "פסיק ריש"א" (פסקי הלכה מרבי יוסף שלום אלישיב זצ"ל) הביא בשם הגרי"ש על דברי המשנה ברורה ביחס לשאלות תלמידי חכמים:

נראה דלא כדבריו, אלא לעולם גם הנשאל צריך לומר מה נשתנה. וזה חלוק מבן ואשה, דהסיבה שחז"ל תיקנו דרך שאלה ותשובה הוא בשביל שיהא הסיפור נקלט טפי. ואם נאמר דבשני ת"ח אין השני, דהיינו הנשאל, צ"ל מה נשתנה, הרי חסר בסיפורו את הדרך של שו"ת, שע"י זה הסיפור נקלט כראוי, ובע"כ דגם הוא צ"ל מה נשתנה. אבל באשה ובן לא הצריכו אותם יותר מאשר לשאול את השאלות ולהאזין לתשובה ותו לא, דכך תקנו חז"ל. ולא נימא דהת"ח ששמע

השאלה יצא י"ח מדין שומע כעונה, דלא שייך בזה שומע כעונה, כיון שהשואל כיוון רק לעצמו ורק הוא שאל, והשני ששמע הוא כעונה שחברו שאל ולא הוא. לאחר העיון, יש לי להשיב על דבריו, ולהצדיק את דברי הצדיקים - הרב בעל התניא והמשנה ברורה.

חז"ל תקנו לומר את ההגדה דרך שאלה ותשובה, בהתאם לרמתם של המסובים. בן קטן, שהלכות הסדר אינן נהירות לו, יש צורך בהתעוררות עצמית של הילד לשאול. כידוע, ההתעוררות העצמית לשאלות מחזקת אצל הילד את ההקשבה לתשובה ואת תשומת הלב, והדברים נקלטים אצלו היטב. לכן יש צורך לעשות סימנים ושינויים בכדי שיתעורר לשאול, וכן צריך להקדים לערוך את הסדר כדי שלא ישנו התינוקות, כפי שנפסק ברמב"ם בהלכות חמץ ומצה ז, ג, ובשו"ע סימן תעב סע' א וסע' טז. אולם בגדולים הבקיאים בהלכות הסדר (כולל ילדים היודעים את הלכות הסדר) אין צורך ואין טעם בעריכת שינויים כדי לגרום להם לשאול, כי הם יודעים כבר מראש את כל השינויים העתידיים. הצורך אצלם באמירת ההגדה דרך שאלה ותשובה הוא משום שבדרך זו ההגדה נקלטת טוב יותר. כל הלימוד בחברותא בישיבות מבוסס על כך שראובן שואל ושמעון משיב, ושוב שמעון שואל וראובן משיב. גם לימוד עצמי, כשהלומד מדבר אל עצמו ושואל את עצמו ומשיב לעצמו, נקלט טוב יותר. לפי זה אמירת ההגדה בדרך של שאלה ותשובה עבור גדולים לא נועדה להשיב על שאלות, כי הם יודעים היטב את התשובות, אלא כדי שהדברים יקלטו בהם בדרך הטובה ביותר.

משום כך, אין כאן כל שייכות לענין "שומע כעונה". לא מדובר בהוצאה ידי חובה, אלא בצורך להטמיע ולהשיב אל לבם של המסובים בליל הסדר את סיפור יציאת מצרים בדרך של שאלות ותשובות, בהתאם לרמתם של המסובים - ילדים קטנים על ידי שמעוררים אותם לשאול, וגדולים באמצעות לימוד עצמי של שאלות ותשובות לעצמם כשהם לבדם, או בדרך של שאלות ותשובות עם החברותא.

ה. ארחיב יותר את הדברים.

ה"חיי אדם" (כלל קכט הסדר בקצרה: קדש) אומר:

מוזגין כוס שני עד שישאל התינוק מה נשתנה. אם אין שם תינוק, ישאל בנו או חברו או אפילו אשתו, ואז יאמר עבדים היינו.

משמעות דבריו כי ישנם שני סוגים של שואלים: הסוג האחד הוא תינוק, והסוג השני הוא בנו או חברו או אשתו. השאלה והתשובה לסוג הראשון, התינוק, שונה מן השאלה והתשובה לסוג השני. בתינוק שאינו יודע את ענייני הסדר צריך לעוררו לשאול, וזו עיקר המצוה. ואילו בסוג השני אין צורך לעורר, כי מדובר במי שידע את ענייני הסדר. לכן נזכרים כולם בחטיבה אחת: בנו - מדובר בבן גדול - חברו ואשתו.

אצלם מדובר בשאלה ותשובה בדרך של לימוד משותף, כעין לימוד בחברותא. לגבי הסוג הראשון הכולל את התינוקות נפסק בשו"ע סימן תעב סע' א 'מצוה למהר לאכול ולשתות בכדי שלא ישנו התינוקות', ועל זה כתב המשנה ברורה שם: 'וממילא ישאלו מה נשתנה וישיב להם ויקיים מה שכתוב והגדת לבנך ביום ההוא', ועל כך הוסיף בשער הציון שם:

דשפיר יש למהר ולהגיע לידי מוציא מצה כדי שישאלו התינוקות למה אוכלין מצה וכשהן מסובין דוקא, ולמה אוכלין מרור, וענין הטיבול בחרוסת. ואף על גב דבסדר ההגדה תיקנו מה נשתנה בתחילת ההגדה, אין בכך כלום, דעיקר השאלה והתמיהה של התינוק הוא בשעה שרואה המעשה בעיניו.

ויש להוסיף, שאם ישאל השואל, אם כן למה תקנו כלל לומר מה נשתנה בתחילת הסדר, ולמה לא השאירו את השאלות לתגובה הספונטנית של התינוק? התשובה היא, שהשאלות נתקנו עבור ילדים או עבור חברים או עבור אשתו כדי לספר את סיפור יציאת מצרים בדרך של שאלה ותשובה, שהיא דרך של לימוד בחברותא. ואין בכך סתירה למצוה נוספת של סיפור לתינוקות בהתעוררות ספונטנית שלהם. ולכן צריך להקדים את עריכת הסדר. כך שישנם שני גדרים ושני דינים בשאלת מה נשתנה: לתינוקות ולגדולים. לתינוקות המצוה העיקרית היא לעורר את התינוק לשאול שאלות לפי הבנתו, כגון מדוע שותים כוס שני כשעדיין לא אכלו את הסעודה. אמירת מה נשתנה עבורם נועדה ללמד אותם את הצפוי בהמשך הערב ואת השינויים העתידיים שיראו. ואילו לגדולים ואשתו בכלל, כיון שהם בוודאי יודעים את השינויים הצפויים, מטרת מה נשתנה היא ללמוד בחברותא דרך שאלה ותשובה את ענייני הסדר, כפי שנאמר לעיל.

מן החיי אדם נראה, שיש עדיפות לניהול הסדר בדרך הראשונה, בשיתוף התינוקות. בדרך זו יש רווח כפול: התינוקות מתעניינים וקולטים את הדברים, ובנוסף בעל הבית אומר מה נשתנה, וההגדה נלמדת בדרך של שאלה ותשובה. כאשר אין תינוק, נותרת רק הדרך השנייה של לימוד בדרך של שו"ת, ובמקרה כזה בעל הבית אינו צריך לחזור ולומר מה נשתנה, כפי שכתב הרמ"א.

הרמ"א מדבר על שאלות של האשה ושל הבן הגדול. אין ספק שהאשה יודעת היטב את הלכות הסדר כי היא זו שמכינה את הסדר, ובפרט נשים שלנו שהן חכמות - לעיתים, יותר מן הגברים. כשם שלגבי האשה אין צורך בהתעוררות לשאול, ואמירת מה נשתנה שלה נועדה ללימוד משותף של יציאת מצרים בדרך של שאלות ותשובות עם הבעל ללא צורך בחזרה על השאלות, כך גם לגבי הבן הגדול. לכן הסיק המשנה ברורה שגם בשני תלמידי חכמים המסובים לסדר אין צורך לחזור על מה נשתנה, ודי להם בדרך לימוד בחברותא, שראובן שואל ושמעון משיב. כך הוא כידוע סדר הלימוד בשיבות, ודרך זו הוכיחה את עצמה דורות רבים.

הצורך של עורך הסדר לומר מה נשתנה הוא רק כאשר ילדים קטנים מסובים לשולחן הסדר, ואצלם יש ערך רק לשאלות עצמיות. כך שנוסח מה נשתנה נועד לעורך הסדר כדי לומר בראשי פרקים את השינויים הצפויים, אבל כשהאשה או הילדים הגדולים או שני תלמידי חכמים יושבים יחד די שאחד מהם ישאל כדי לומר את ההגדה דרך שאלה ותשובה, ואין צורך שכולם ישאלו, כי כך נעשה לימוד בצוותא, בדרך של שואל ומשיב.

יצוין כי בהערות לחוברת הנ"ל הביא המחבר בשם הגרי"ש אלישיב:

וקטן הרי בכלל אינו מחוייב בסיפור יציאת מצרים, ואפילו בהגיע לחינוך, והשאלה שלו היא רק היכי תמצוי שהסיפור של אביו יהיה בדרך שאלה ותשובה. ולפי זה בבן גדול שהגיע לכלל חיוב, דינו כמו בשני תלמידי חכמים. והוא חידוש יותר גדול.

אולם נראה שחידוש זה הוא בניגוד לדעת הרמ"א שהובאה לעיל - ולא רק בניגוד לדעת הרב בעל התניא והמשנה ברורה. כאמור, דעת הרמ"א והמשנה ברורה היא שאמירת ההגדה בדרך של שאלה ותשובה, אינה חיוב אמירה סתמית, אלא נועדה להטמיע את הדברים בלב כל אדם. על כן, כאשר האשה או הבן הגדול שואלים, או שני ת"ח, אזי אין טעם לחזור על אמירת מה נשתנה, כי כך דרך של לימוד החברותא שאחד שואל והשני עונה, ובדרך זו נכנסים הדברים לליבם של המסובים. אולם, כאשר בן קטן שואל, אזי על השאלות הספונטניות והטבעיות - כגון למה שותים כוס שני - אין צורך לחזור, אבל על השאלות הלמדניות שהבן הקטן לא יכול לדעת צריך לחזור, כי רק בדרך זו יכנסו הדברים לליבם של כל המסובים. לכן, בשני ת"ח, או באשה, או בבן גדול, שהם בגדר חברותא, אין צורך לחזור על הקושיות פעם נוספת.

1. ניתן להוסיף, כי במסגרות המקובלות לחינוך הילדים בימינו - כולל גני ילדים, בתי ספר וחדרים - מספרים לילדים את ענייני הסדר במהלך השבועות שלפני חג פסח, כך שהילדים באים לליל הסדר כשהם מוכנים ויודעים הכל. בזה אנו מפי־סידים את השאלות הספונטניות שרצו חז"ל לעורר אצל הילדים. יתכן שזהו בניגוד לאמור בהגדה: "יכול מראש חודש תלמוד לומר ביום ההוא. אי ביום ההוא יכול מבעוד יום, תלמוד לומר בעבור זה. בעבור זה לא אמרתי אלא בשעה שיש מצה ומרור מונחים לפניך". לכאורה, מדוע אי אפשר לקיים שניהם? ללמד את הילדים בבר מראש חודש, ולחזור על כך בליל הסדר? על כורחך שלימוד מוקדם ללא התערות עצמית של הילדים מן המצה ומן המרור פוגע בלימוד המאוחר של ליל הסדר, כי הילדים כבר יודעים הכל ולא מתפעלים מליל הסדר. מטעם זה חלקו הגרי"א והיעב"ץ על דברי הרמ"א בסימן ת"ל שנוהגים לומר מקצת ההגדה בשבת הגדול,

ואילו הגר"א והיעב"ץ וכן מנהג הספרדים שלא לומר, שהרי כתוב "יכול מראש חודש תלמוד לומר ביום ההוא".

משמעות הדברים היא שישנה הקפדה ללימוד התינוקות בדרך של המחשה דווקא לבילי הסדר כאשר מצה ומרור מונחים לפניך. רק כך נקלטים הדברים היטב! אך בתה האולפנא למיניהם מלמדים בדרך שונה, ומתחילים לא רק מראש חודש אלא הרבה קודם לכן, ומלמדים את הילדים כשמצה ומרור אינם מונחים לפניהם - לכאורה בניגוד למה שקבעו חז"ל. גם הנוהגים לומר הגדה בשבת הגדול לא מלמדים את הילדים לימוד מוקדם, אלא מסתפקים באמירת ההגדה לעצמם.

המסקנה העולה מן הדברים היא שראוי שלא ללמד את הילדים הקטנים קודם הסדר את ענייני הסדר, אלא להניח להם ללמוד עניינים אלו דווקא כאשר מצה ומרור מונחים לפניהם, בשעת הסדר ממש. בנוסף, אין לאלף ולא לפץ את הילד לומר מה נשתנה - למרות השמחה שיש בזה להוריו ולזקניו - כי מטרת הסדר היא ההתעוררות הספונטנית של הילד, ולא האמירה המאולצת של השאלות. כמו כן, שאלות מה נשתנה שבסדר ההגדה, שייכות לעורך הסדר, ולא לילדים, ועליו לומר שאלות אלו. אולם כאשר אין ילדים קטנים, די בשאלות של אחד מן המסובים, ועורך הסדר אינו צריך לחזור על השאלות. די לו במה שירחיב בענייני הסדר ובענייני יציאת מצרים במהלך כל הלילה.

להורינו היקרים והאהובים בהגיעכם ליובל התשעים

יהודית רייניץ שתח'

ילידת פרשבורג

ממשפחת קצבורג המעטירה

שותפה נאמנה בחזון בעלה ובשאיפותיו

הרב יעקב קאפל רייניץ שליט"א

צור מחצבתך מגדולי הדור

איש חינוך וספרא רבה

תלמיד חכם מופלג

אשר נטעתם בנו את ההכרה וההבנה בערכם של תורה ומידות

אשר מהווה עבורנו דוגמה ומופת

לאהבת האדם באצילות נפשה ובעדינותה

אשר מהווה עבורנו דוגמה ומופת

לאהבת התורה ושקידתה

יאריך ה' ימיכם ושנותיכם בטוב ובנעימים מתוך בריאות איתנה!

באהבה רבה

הילדים הנכדים והנינים

ולברכות מצטרפת מערכת **הפענ'**